

ՀԱՄԱՍՏԵՂ, ԱՐԱՄ ՀԱՅԿԱԶ, ՀԱԿՈՒ ԽԱՇՄԱՆՅԱՆ.
«ՄՈՌԱՑՎԱԾ ԷԶԵՐ»Ի ՏԱՄՆԵՐԿՈՒ ՀԱՏՈՐՆԵՐԸ

Բանալի բառեր՝ «Մոռացված էջեր»ի 12 հատորներ, նամակներ, գրական ստեղծագործություններ, հայ մամուլի էջերում մնացած անձանոթ էջեր, Հայաստան-Սփյուռք կապերի պատմության հետաքրքիր էջեր:

Keywords: The 12 volumes of “Forgotten Pages,” letters, literary works, unknown pages left in Armenian periodicals, interesting pages of the history of Armenia-Diaspora relations.

Համաստեղի (Համբարձում Կելենյան, 1895-1966) գրական ժառանգության ուսումնասիրության առաջին քայլերից ուշադրությունից չեն վրիպել նրա մտերիմների՝ Արամ Հայկազի (Չեքեմյան, 1900-1986), Հակոբ Խաչմանյանի (1888-1968) հետ առնչվող տպագիր կամ արխիվային նյութերը: Այս երեք ՀԱՅԵՐԻ ընկերությունը բացառիկ էր և օրինակելի: Փառք Աստծո, տասնամյակներ անց կարողացա ընթերցողին պատկերացում տալ նրանց բարեկամության մասին:

2005-2022 թթ. հրատարակել եմ «Համաստեղ. Մոռացված էջեր»ի չորս, «Արամ Հայկազ. Մոռացված էջեր» շարքի յոթ և «Հակոբ Խաչմանյան. Մոռացված էջեր: Նամակներ» հատորը. սրանով լրացել է տասներկու հատորների¹⁷ շարքը: Այս գրքերում ներկայացված են «Հայրենիք» օրաթերթի¹⁸, նույնանուն հանդեսի, «Հայրենիք» տարեգիրք-տոնացույցի, «Փինիկ»ի, «Բազմավեպ»ի, «Գեղունի»ի, «Հայաստանի կոչնակ»ի, «Բագին»ի, «Ամերիկահայ հանրագիտակ»ի էջերում հրատարակված բազմաթիվ գրական երկեր ու հոդվածներ, ծավալուն ուսումնասիրություններ, ինչպես նաև Գրականության և արվեստի Եղիշե Չարենցի անվան թանգարանում պահվող նյութեր:

Առանձնակի ջանասիրությամբ եմ կազմել այս հատորների ծանոթագրությունների բաժինը, որ պատմաբան, իմ լավ բարեկամ ու հատորների մեծ մասի խմբագիր Գեուրգ Յազրճյանը լրացրել է հետաքրքիր մանրամասներով: Հատորներն ունեն նաև բառարաններ. Գեուրգ Յազրճյանի՝ արելեյան մի քանի լեզուների խոր և հիմնավոր իմացությունը շատ է հեշտացրել այդ գործը:

Գեուրգին գրավոր ու բանավոր շնորհակալություն հայտնելու առիթներ ունեցել եմ և չեմ ծուլանում կրկնել շնորհակալ եմ:

Համաստեղի երկերի «Հայաստանի լեռների սրնգահարը» հատորը Երևանում լույս է տեսել 1986-ին [կազմող՝ Գեղամ Մեևան (Սվաճյան, 1926-1991)]:

«Համաստեղ. Մոռացված էջեր»ի չորս հատորներում հրատարակել եմ գրողի՝ հայաստանաբնակ ընթերցողին անձանոթ ժողովածուներում հրատարակված գրական երկեր՝ առաջին բանաստեղծություններից, մանրապատումներից, առաջին «Շեն գիւղի հին օրերէն» պատմվածքից մինչև հայ գրականության երկու գլուխգործոց՝ «Այծետոմար» երգիծական պոեմը և քսաներկու աղոթքներից կազմված «Աղոթարան»ը, պատմվածքներից հինգի և «Այծետոմար»ի դրամատիկական տարբերակները:

Մեր անսկզբունք ու հեղիեղուկ օրերում, երբ թագավորում է նորին մեծություն... սուտը, բացառիկ, շեշտում եմ՝ բացառիկ կարեւորություն ունեն «Այծետոմար»ը, որպես նախագգուշացում

¹⁷ Խոսքը իմ հրատարակած հետևյալ հատորների մասին է՝ «Համաստեղ. Մոռացված էջեր», Ա-Դ հատորներ, Երևան, 2005-2007: «Արամ Հայկազ. Մոռացված էջեր», Ա-Է հատորներ, Երևան, 2010-2016: «Հակոբ Խաչմանյան. Մոռացված էջեր: Նամակներ», Երևան, 2022:

¹⁸ Շարադրանքում հղումները տալիս եմ թերթերով ու ամսագրերով: «Հայրենիք» օրաթերթում տպագրված նյութերի հրատարակության թիվն ու օրը նշում եմ փակագծերում: Մյուս օրաթերթերն ու հանդեսները նշվում են շարադրանքում:

համատիեզերական խաղաղության դարաշրջանի մասին բարբաջող ազգադավ ուժերին, և «Աղօթարան»ը, որպես մեր հավատի արմատները, ազգային դիմագիծը վերագտնելու միջոցներից մեկը՝ Աստվածաշնչի ու Նարեկի հետ:

Համաստեղի ծննդյան 70 և գրական գործունեության 50-ամյակներին նվիրված հոդվածները, նշանավոր մտավորականների հուշերը ինքնատիպ կամուրջ եղան Համաստեղի համար հոբելյանական տարվա՝ 1966 թ. և 2005 թ. Հայաստանի Հանրապետությունում Համաստեղի ծննդյան 110-ամյակին նվիրված մի շարք հետաքրքիր ձեռնարկների միջև:

Փաստորեն, 2005 թ. հրատարակել էմ Համաստեղի՝ այս շարքի գրքերից երեքը:

«Համաստեղ. Մոռացված էջեր» գրքի Դ հատորը լույս է տեսել «Գալուստ Կյուլպենկյան» հիմնարկության հովանավորությամբ: Գիրքն ավարտվում է շարքի չորս հատորների նյութերի ցանկով:

«Արամ Հայկազ. Մոռացված էջեր» շարքի յոթ հատորների հրատարակությունը դրամատիկ ու մեր երկրի համար շատ տիպական պատմություն է, բայց կարելու արդյունքն է: Այս յոթ հատորներում ժամանակագրական կարգով ներկայացրել էմ «Հայրենիք» օրաթերթի և համանուն ամսագրի՝ Հայաստանի Ազգային գրադարանում պահվող համարներում տպագրված, արխիվում պահվող և ոչ մի ժողովածուում չգետեղված նյութերը, գրողի երկերին, գրքերին նվիրված հոդվածներ:

Օավալուն նյութերը ներկայացված են հատորների «Հավելված» բաժնում:

Արամ Հայկազը Նյու Յորքում ապրում էր Բնօրրանի՝ Շապին Գարահիսարի սուրբ հիշատակներով: Մանկության, ծննդավայրի ու դասընկերների, ծննդավայրի ինքնապաշտպանության հերոսական օրերի ու պարտության, օտարների միջավայրում կրած տառապանքների, պատանեկան առաջին ուրախությունների հիշատակները դառնում են վավերագրեր՝ դեպքերի մասնակցի ու ակնատեսի հաստատումով:

Արամ Հայկազի հոդվածներից առանձնացնեմ մեկը՝ «Նշանաձու կ'ըսէ, որ...» (1972 թ. հունիսի 9): Գրողը պատմում է՝ հայությունը վարժվել էր, որ ծույլ ու անբան թուրքին, քրդին կերակրելու համար թուրքական այսպես կոչված պետությունը պարբերաբար արտոնում էր հայերին թալանելը: Ուշադիր՝ պետական մակարդակով, հատուկ հրամանով... 1915թ. գարնանը շատ հայեր սպասում էին թալանի, կոտորածի ավարտը հայտարարող հրահանգին, այնինչ թուրքերը սպառնացին՝ հայության արմատն են չորացնելու...

Սա արդարացում չէ, բայց խորհելու տեղիք է տալիս. հայությունը կովեց ու դիմադրեց՝ հաղթահարելով հնարավոր ու անհնար թվացող բազմաթիվ խոչընդոտներ, բայց դարերի ընթացքում չճանաչեց իր Բնօրրանը խլած վայրի ցեղերի արյունարբու էությունը...

Այս շարքի Ե հատորում՝ էջ 189-194, ներկայացրել էմ Վահե Գյուլեսերյանի (1894-1970) «Թէ ինչպէս ջարդուեցանք «ոչխարներու պէս» (Արամ Հայկազի «Նշանաձու կ'ըսէ... յօդուածի մասին») գրությունը...

Արամ Հայկազը սովորաբար ամեն տարվա օգոստոսի վերջին օրերին իր մեծ համաքաղաքացու՝ Զորավար Անդրանիկի (1865-1927) հիշատակին նվիրված հոդված էր գրում: Մի առիթով հավաքեցի այդ հոդվածները ու պարզեցի մի հետաքրքիր հանգամանք՝ գրողի խոսքը գրեթէ չի կրկնվում, ու կարելի է դրանք ամփոփել փոքրիկ գրքույկում՝ որպես երախտիքի ու հարգանքի տուրք «կռուի սիրահար» հմուտ ռազմիկի հիշատակին:

Այսպես, «Հայրենիք» օրաթերթի 1962 թ. օգոստոսի 30-ի համարում լույս է տեսել Արամ Հայկազի «Զորավար Անդրանիկ (Իր մահուան տարելիցին առթիւ. 1927թ., օգոստոս 30)» հոդվածը: Գրողը պատմում է «գերմարդկային ուժով ու կարողութիւններով» հայտնի մեր ազգային հերոսի ու նրա մարտական ընկերների «անխոցելի» լինելու մասին. նրանք «զիրենք պաշարող խուժանին ու բանակին վրայ առասպելական ու անտեսանելի էակներու տպաւորութիւն ձգեցին արդարացիօրէն»:

Արամ Հայկազը բազմաթիվ հոդվածներ է նվիրել իր Ուսուցիչների, հատկապես՝ Հակոբ Օշականի (Քյուֆեճյան, 1883-1948) հիշատակին. այդ հոդվածները և Արամ Հայկազի «Թէ ինչպէս

կը դասախօսէր Օշական» և «Թէ ինչպէս կ'ուսուցանէր Օշական» ծավալուն հիշողությունները հրատարակել էմ շարքի հատորներում:

Արամ Հայկազը 1969 թ. սեպտեմբերի 6-27-ը Խորհրդային Հայաստանում էր և վերադարձից հետո գրեց՝ «Գացէ՛ք և ձեր աչքով տեսէ՛ք Հայաստանը» («Կարօտ» ժողովածու, Բեյրութ, 1971):

«Ազդակ» օրաթերթի 1969 թ. ապրիլի 23-ի համարում տպագրվել է Արամ Հայկազի «Յաղթանակի տօնը» հոդվածը: Գրողը հիշատակում է հայոց ազատամարտի հերոսների անունները, խոսում Խորհրդային Հայաստանի, աշխարհահռչակ հայ գիտնականների մասին, չի մոռանում նաև թուրք «համաշխարհային համբառով ոճրագործներ»ին և արձանագրում. «Ցեղասպանության գիտը իրենցն է: Իրենք եղած են զայն առաջին անգամ գործադրողները, երբ այդ բառը գոյութիւն անգամ չունէր բառարաններուն մէջ»:

1970 թ. գարնանը հարուցվել է դատական գործ «Ազդակ» և «Զարթօնք» օրաթերթերի արտոնատերեր Հայկ Պալյանի (1897-1987) և Բարունակ Թովմասյանի (1910-1991) դեմ: Պատճառներից մեկը Արամ Հայկազի՝ վերը հիշատակված հոդվածն է, մյուսները՝ Նշան Պեշիկթաշյանի (1898-1972)՝ նույն օրաթերթի 1968 թ. հոկտեմբերի 14-ի համարում տպագրված «Թրքական վիրաբուժութիւնը» և Վերապատվելի Եփրայիմ Գ. Ճոնսոնի (1890-1971)՝ «Զարթօնք»ի 1969 թ. ապրիլի 24-ի համարում տպագրված «Ինչո՞ւ նահատակուեցանք» հոդվածները:

«Ազդակ»ի 1972 թ. հունիսի 24-ի համարում տպագրված է Արամ Հայկազի «պաշտպանական խոսքը»՝ «Եթէ կարենայի հոդ ըլլալ» հոդվածը. գրողը պատմում է 1915թ.-ին թուրքերի գործած ոճիրների մասին, որոնց «բանականութիւն ու սիրտ ունեցող մարդը» պարզապէս չի կարող հավատալ...

Շարքի հատորներում ներկայացված են Արամ Հայկազի «Գիրքերու հետ» կրկնվող խորագրի տակ տպագրված հոդվածները, բազմաթիվ գրախոսականներ: Առանձնացնեմ «Նահապետը»՝ Հրաչյա Քոչարի (Գաբրիելյան, 1910-1965) վեպի մասին («Հայրենիք» օրաթերթի 1964 թ. հոկտեմբերի 7 և «Գրական թերթ» շաբաթաթերթի նոյեմբերի 6): Վեպը կարդալուց հետո Արամ Հայկազը «ուրախութիւնն ու խանդավառութիւնը» բաժանելու համար ընթերցողներ փնտրեց նաև Խորհրդային Հայաստանում և հոդվածն ընկերոջ՝ Հակոբ Խաչմանյանի հետ ուղարկեց Երևան...

Հարկ է նշել, որ Արամ Հայկազը, ճիշտ է, դժգոհում էր արեւելահայերենի ուղղագրությունից, բայց սիրով կարդում էր գրչընկերների հրատարակած գրքերը և գրախոսում: Այսպէս, «Հայրենիք» օրաթերթի 1971 թ. նոյեմբերն 23-ի համարում տպագրված է նրա «Դու հասկացա՞ր ինձ» հոդվածը՝ Բաղիշ Հովսեփյանի (1922-2004) նույնանուն վեպի մասին: Չմոռանամ նշել՝ նա հիացած էր արեւելահայերենի սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի և ներգոյական հոլովի «ուս»երով:

Շարքի Է հատորում ներկայացրել էմ գրողի նամակագրությունը Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի պատասխանատուների, Լևոն Գ. Մինասյանի (1920-2012) և Աղասի Հովհաննիսյանի (1915-2002) հետ:

1972 թ. Արամ Հայկազի համար հոբելյանական էր. ԱՄՆ-ում, Կանադայում նշել են գրողի ծննդյան 70 և գրական գործունեության 50-ամյա հոբելյանները: Նյու Յորքում, Դետրոյտում, Տորոնտոյում, Մոնրեալում, Բոստոնում, Լոս Անջելեսում և այլ քաղաքներում տեղի ունեցած ձեռնարկներում բանախօսը Պողոս Սնայանն (1927-2014) էր: Հատորներում ներկայացրել էմ այս հոբելյանին առնչվող բազմաթիվ նյութեր:

Առանձնացնեմ Արամ Հայկազի և իմ լավ բարեկամ, գրողի 70 և 110-ամյա հոբելյանների կազմակերպիչներից Հրանտ Մարգարյանի (ծնվ. 1938 թ.) հետաքրքիր հարցազրույցը գրողի հետ (1972 թ. մարտի 11):

«Արամ Հայկազ. Մոռացված էջեր» շարքի Է հատորն ավարտվում է Արամ Հայկազի, Գեորգ Յազըճյանի և իմ լավ բարեկամ Թորոս Թորանյանի (1928-2021) «Վասն վերջաբանի «Արամ Հայկազ. Մոռացված էջեր» գրքի Ա-Է հատորներու» ծավալուն խոսքով:

«Մոռացված էջեր»ի տասներկուերորդ՝ «Հակոբ Խաչմանյան. Մոռացված էջեր: Նամակներ» գիրքը երկար ու դժվար ճանապարհ անցավ: Այս հատորը ներառում է Հակոբ Խաչմանյանի նամակագրությունը Համաստեղի, Վազգեն Ա (Լևոն Պալճյան, 1908-1994) Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի (1955-1994), Արտասահմանյան երկրների հետ բարեկամության և մշակութային կապերի

հայկական ընկերության և Մփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի, «Համագալին» հայ կրթական միության պատասխանատուների հետ:

Նամակները գրվել են տասնամյակներ առաջ, բայց համագալին մտահոգությունները, դժբախտաբար, այժմեական են նաև այսօր:

Հատորն ունի անձնանունների ցանկ:

Այս տասներկու հատորները շաղկապված են ներքին տրամաբանությամբ. այսպես, Արամ Հայկազի «Այց Մոնթրեալի մեր գաղութին» հոդված-հուշագրությամբ արձանագրվում են Համաստեղի հետ Արամ Հայկազի և Հակոբ Խաչմանյանի ապրած մի քանի երջանիկ օրերը հեռավոր Կանադայում, իսկ «Իմ լաւ բարեկամը՝ Յակոբ Խաչմանեան» (1968 թ. հունիսի 1) հոդվածն Արամ Հայկազի հիշատակի խոսքն է ընկերոջ մասին: «Հայրենիք» օրաթերթի 1975 թ. դեկտեմբերի 14-ի համարում հրատարակված է Արամ Հայկազի «Անհետացած, բայց չմոռցուող դեմքեր» հոդվածը, որի մի հատվածը նվիրված է Խաչմանին, ինչպես նրան կոչում էին ընկերները:

«Մոռացված էջեր» շարքի տասներկու հատորներում ներկայացված է Համաստեղի, Արամ Հայկազի գրական ժառանգության մեկնությանը նվիրված հսկայածավալ նյութ, որը շատ կօգնի նրանց մասին գիտական աշխատանք կատարողին, նաև շարքային ընթերցողին, որ լավ հասկանա կարդացածը, կարողանա համադրել-հակադրել կարծիքները: Թող այս հատորները դառնան յուրատեսակ նվեր նրանց համար, ովքեր արժեւորում են պատմությունը, կատարվածից դաս քաղում ու միշտ պատրաստ են լսել-կարդալ-սովորել, ոչ թե թութակի պես կրկնել արևմտյան այսպես կոչված ճշմարտությունները...

Պարտավոր եմ նշել՝ այս հատորների լույսընծայման գործում շատ-շատ մեծ ավանդ ունեն լուսահոգի հայրս՝ Մամիկոն Խաչատրյանը (1930-2015) և «Տիգրան Մեծ» հրատարակչության տնօրեն Վրեժ Մարկոսյանը (1950-2023), որոնց հիշատակի առաջ խոնարհվում եմ:

Այս տասներկու հատորները՝ վեց հազար ընդհանուր տպաքանակով և չորս հազար հարյուր էջ ընդհանուր ծավալով, շատերին օգնեցին ճանաչել Մփյուռքի այս երկու հայ գրողների գրական վաստակը, նրանց և Հակոբ Խաչմանյանի օգնությամբ հասկանալ Հայաստան-Մփյուռք հարաբերությունների ներքին խութերը, հայությանը հուզող հարցերն ու խնդիրները:

Այս տասներկու հատորները դրանց մեծ մասի խմբագիր Յազնյան Գևորգի և իմ պատասխանն է մեր Մեծ Հայրենիքի գրավյալ տարածքները հայության հիշողությունից ջնջելու հայատյաց ցեղերի ու նրանց հայանուն գործակալների դավադիր ծրագրերին: Այդ գործում մեզ աջակից են Խարբերդի Բարջանճ գյուղից Բոստոն հասած Համբարձումը, շապինգարահիսարցի Արամը և պարտիզակցի Հակոբը. նրանք արդեն քանի՜ տասնամյակ զրուցում են ՀԱՅ ընթերցողի հետ ու ՀԱՅ մարդու հոգում կենդանի պահում Բնօրրանի հիշատակները:

SUMMARY

The 12 volumes of “Forgotten Pages” present the pages of rich heritage left by two prominent cultural-public figures of Armenian literature of the diaspora.

The volumes include letters, literary works, unknown pages of Armenian continuous resources, articles dedicated to the Armenian reality and various issues of Armenian life. These books, published between 2005-2022, summarize the Armenia-diaspora relations of the last century, whose unbiased examination is still very useful for Armenians today.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. «Ազդակ» օրաթերթի 1968 թ. հոկտեմբերի 14-ի համար:
2. «Ազդակ» օրաթերթի 1969 թ. ապրիլի 23-ի համար:
3. «Ազդակ» օրաթերթի 1972 թ. հունիսի 24-ի համար:
4. «Գրական թերթ» շաբաթաթերթի 1964 թ. նոյեմբերի 6-ի համար:
5. «Զարթօնք» օրաթերթի 1969 թ. ապրիլի 24-ի համար:
6. «Հայրենիք» օրաթերթի 1962 թ. օգոստոսի 30-ի համար:

7. «Հայրենիք» օրաթերթի 1964 թ. հոկտեմբերի 7-ի համար:
8. «Հայրենիք» օրաթերթի 1968 թ. հունիսի 1-ի համար:
9. «Հայրենիք» օրաթերթի 1971 թ. նոյեմբերի 23-ի համար:
10. «Հայրենիք» օրաթերթի 1972 թ. հունիսի 9-ի համար:
11. «Հայրենիք» օրաթերթի 1972 թ. մարտի 11-ի համար:
12. «Հայրենիք» օրաթերթի 1975 թ. դեկտեմբերի 14-ի համար
13. Խաչմանյան Հ., Մոռացված էջեր: Նամակներ (բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Մարգարիտա Խաչատրյանի), Երևան, «Հայաստան», 2022, 544 էջ:
14. Համաստեղ, Հայաստանի լեռներու սրնգահարը, Երևան, «Խորհրդային գրող», 1989, 704 էջ:
15. Համաստեղ, Մոռացված էջեր, հ. Ա (բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Մարգարիտա Խաչատրյանի), Երևան, «Հայկական հանրագիտարան», 2005, 320 էջ:
16. Համաստեղ, Մոռացված էջեր, հ. Բ (բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Մարգարիտա Խաչատրյանի), Երևան, «Տիգրան Մեծ», 2005, 320 էջ:
17. Համաստեղ, Մոռացված էջեր, հ. Գ (բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Մարգարիտա Խաչատրյանի), Երևան, «Տիգրան Մեծ», 2005, 320 էջ:
18. Համաստեղ, Մոռացված էջեր, հ. Դ (բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Մարգարիտա Խաչատրյանի), Երևան, «Տիգրան Մեծ», 2007, 320 էջ:
19. Հայկազ Ա., Կարօտ, Բեյրութ, «Մշակ», 1971, 335 էջ:
20. Հայկազ Ա., Մոռացված էջեր, հ. Է (բնագիրը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Մարգարիտա Խաչատրյանի), Երևան, «Տիգրան Մեծ», 2016, 320 էջ:
21. Հայկազ Ա., Մոռացված էջեր, հ. Ա (բնագիրը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Մարգարիտա Խաչատրյանի), Երևան, «Տիգրան Մեծ», 2010, 320 էջ:
22. Հայկազ Ա., Մոռացված էջեր, հ. Բ (բնագիրը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Մարգարիտա Խաչատրյանի), Երևան, «Տիգրան Մեծ», 2011, 320 էջ:
23. Հայկազ Ա., Մոռացված էջեր, հ. Գ (բնագիրը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Մարգարիտա Խաչատրյանի), Երևան, «Տիգրան Մեծ», 2013, 320 էջ:
24. Հայկազ Ա., Մոռացված էջեր, հ. Դ (բնագիրը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Մարգարիտա Խաչատրյանի), Երևան, «Տիգրան Մեծ», 2013, 320 էջ:
25. Հայկազ Ա., Մոռացված էջեր, հ. Ե (բնագիրը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Մարգարիտա Խաչատրյանի), Երևան, «Տիգրան Մեծ», 2014, 320 էջ:
26. Հայկազ Ա., Մոռացված էջեր, հ. Զ (բնագիրը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Մարգարիտա Խաչատրյանի), Երևան, «Տիգրան Մեծ», 2015, 320 էջ:
27. Հովսեփյան Բ. , Դու հասկացա՞ր ինձ, Երևան, «Հայաստան», 1971, 516 էջ:
28. Քոչար Հ., Սպիտակ գիրքը, Երևան, «Հայաստան», 1965, 340 էջ: